

*Joanna Torowska*¹

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

EDUKACJA KULTURALNA I EDUKACJA KULTUROWA W POLSCE PO 1989 ROKU – PRÓBA UJĘCIA

Cultural Education and Culture-Oriented Education in Poland after
1989 – An Attempt at Conceptualization

S u m m a r y: The notions of cultural education and culture-oriented education are often used interchangeably in practice and pedagogical theory. However, due to their different meanings and different uses in various contexts, such overlapping use of these concepts often leads to misunderstandings, not only in pedagogy, but also in cultural studies. Taking these factors into consideration, the author approaches this challenge from a wider perspective, namely, by examining different conceptualizations ascribed to cultural education during the post-1989 transformation in Poland (including key reports on cultural education). The author draws basic conclusions on the basis of these considerations.

Key words: cultural education, culture-oriented education, pedagogy of culture, cultural education in Poland, reports on cultural education in Poland, interpretation of culture, education to art, education through art.

¹ Dr Joanna Torowska – adiunkt w Zakładzie Pedagogiki Kultury i Historii Idei Pedagogicznych Instytutu Pedagogiki na Wydziale Filozoficznym UJ. Adres: Instytut Pedagogiki UJ, ul. Batorego 12, 31-135 Kraków; e-mail: joanna.torowska@uj.edu.pl.

Stan edukacji kulturalnej w Polsce i jej bogate tradycje myśli pedagogicznej (pedagogiki kultury)

Początki terminu „edukacja kulturalna” należy łączyć z konferencją zatytułowaną „Edukacja kulturalna a egzystencja człowieka” i późniejszą publikacją pod tym samym tytułem². W pracy tej Bogdan Suchodolski przedstawił istotę procesu pedagogicznego, jakim jest edukacja kulturalna, oraz ogólne zasady warunkujące jej wystąpienie (w okresie późniejszym niektórzy badacze słusznie podejmą temat konieczności rewizji zadań edukacji kulturalnej wyznaczonych wówczas przez Suchodolskiego).

Miejsce edukacji kulturalnej we współczesnej pedagogice³

Próbując odnaleźć miejsce edukacji kulturalnej we współczesnej pedagogice, trzeba przypomnieć, że po II wojnie światowej na gruncie pedagogiki kultury lub w nawiązaniu do niej rozwinęły się różne teorie i działania praktyczne skoncentrowane wokół szeroko rozumianej edukacji kulturalnej i problematyki społecznych wartości kultury⁴. Wydaje się, jak pisze Janusz Gajda, że można je zgrupować wokół czterech głównych zagadnień. Są to:

- 1) ogólna problematyka edukacji kulturalnej;
- 2) problemy uczestnictwa w kulturze i jej upowszechniania;
- 3) problematyka wychowania estetycznego, a zwłaszcza wychowania przez sztukę;
- 4) problematyka animacji kulturalnej⁵.

² *Edukacja kulturalna a egzystencja człowieka*, red. Bogdan Suchodolski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1986). Konferencja ta odbyła się w dniach 6–8 listopada 1982 roku w Jachronie k. Warszawy.

³ Poniższe rozważania na temat terminu „edukacja kulturalna” przytaczam za moim artykułem: Joanna Torowska, „Edukacja kulturalna jako przedmiot studiów magisterskich uniwersyteckich (uwagi na marginesie debaty z dn. 13 czerwca 2005 r. w Ludowym Towarzystwie Naukowo-Kulturalnym, Oddział w Krakowie)”, *Roczniki Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego, Oddział w Krakowie*, red. Stanisław Palka, 7 (2006): 103–115.

⁴ Por. Janusz Gajda, „Pedagogika kultury – optymalną szansą ratowania zagrożonych wartości humanistycznych”, w: *Pedagogika kultury a edukacja kulturalna. Rozwój historyczny, aktualność, perspektywy. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji „O powrót do pedagogiki kultury”*, red. Janusz Gajda (Lublin: UMCS; Dęblin WSOSP 1996), 35.

⁵ Tamże oraz por. Janusz Gajda, „Pedagogika kultury perspektywą rozwoju edukacji kulturalnej na XXI wiek”, w: *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, red. Bogdan Idzikowski, Elżbieta Narkiewicz-Niedbałec (Zielona Góra: Wydawnictwo Regionalne Centrum Animacji Kultury; Centrum Animacji Kultury w Warszawie 2000), 61–75.

Rozwinięcie problematyki edukacji kulturalnej w Polsce na podstawie wybranej literatury przedmiotu w języku polskim⁶

Już w 1982 roku ogłoszona została Światowa Dekada Rozwoju Kulturalnego. Był to program, „którego przesłanką stało się uwydatnienie i wyartykułowanie podstawowej różnicy, jaka zachodzi między wzrostem materialnym a rozwojem kulturalnym, który pobudzany jest przez tzw. czynnik ludzki, czyli kreatywne działania ludzi”⁷. Wypada przypomnieć, że Zgromadzenie Ogólne ONZ na podstawie rekomendacji przyjętej przez światową konferencję na temat polityki kulturalnej (Meksyk 1982) uchwaliło proklamację Dekady Rozwoju Kulturalnego na lata 1988–1997, określając jej następujące cele:

- 1) uznanie kulturowego wymiaru rozwoju;
- 2) umocnienie i wzbogacenie odrębności kulturowych;
- 3) rozszerzenie uczestnictwa ludzi w kulturze;
- 4) rozwijanie międzynarodowej współpracy w dziedzinie kultury⁸.

Rekomendacja Dekady, jak pisze Wojnar, podkreślała, że „kultura stanowi podstawowy wymiar życia każdej jednostki i każdej wspólnoty, a rozwój, którego człowiek jest celem ostatecznym, charakteryzuje się znaczącym wymiarem kulturowym”⁹. Drugi zakres proponowanego programu obejmował sprawy kultury w węższym rozumieniu, zakładał więc konieczność podejmowania właściwej polityki kulturalnej poszczególnych państw w wyżej wymienionych dziedzinach.

Temat ten między innymi już w 1992 roku został ponownie podjęty w Genewie na międzynarodowej konferencji pedagogicznej. Podstawą była szeroka, opisowa definicja kultury, zgodnie z którą „kultura to zespół cech wyróżniających o charakterze duchowym i materialnym, intelektualnym oraz afektywnym, właściwych społeczeństwu i grupie społecznej, stanowiących ważny wymiar rozwoju społeczeństw a zarazem jednostek”. Taka definicja, która kulturę utożsamia ze sposobem życia ludzi, w praktyce ogranicza rolę edukacji do zapoznawania ze sposobem życia w różnych miejscach i czasie. Mimo tych trudności w wyniku konferencji genewskiej sformułowano najważniejsze cele edukacji kulturalnej. Program konferencji genewskiej, nawiązywał szczególnie do takich wątków programu Dekady, jak tożsamość kulturowa, dziedzictwo i dialog

⁶ Joanna Torowska, „Uwagi ma marginesie *Raportu o problemach edukacji kulturalnej w Polsce*, red. Barbara Fatyga i in. (2009)”, fragment niepublikowanego tekstu, opracowanego w 2009 r. na prośbę prof. Dariusza Kubinowskiego, celem przesłania do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego po opublikowaniu na Kongresie *Raportcie*.

⁷ *Idee edukacyjne na rozdrożach XX wieku*, red. Irena Wojnar, Agnieszka Piejka, Mariusz Samoraj (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2008).

⁸ Tamże, 122.

⁹ Zob. szerzej tamże, 122–126 i dalsze rozważania Wojnar na temat znaczenia kultury i jej międzynarodowego wymiaru („Edukacja do kultury”, 131, w: tamże). Por. *Notre Diversité créatrice, Rapport de la Commission Mondiale de la culture et du développement*, red. Xavier Perez de Cuellar (Paris: UNESCO 1996); *Idee edukacyjne*, 133.

kultur. Główne cele edukacji kulturalnej wyznaczone na konferencji w Genewie (1992) objęły:

- wprowadzenie do wiedzy i oceny dziedzictwa kulturowego oraz do uczestnictwa we współczesnym życiu kulturalnym;
- zaangażowanie w procesy upowszechniania kultury;
- uwrażliwianie na równoważną godność kultur i na podstawową więź łączącą dziedzictwo ze współczesnością;
- edukację estetyczną i artystyczną;
- kształcenie do wartości moralnych i obywatelskich;
- przygotowanie do krytycznego korzystania z masowych środków przekazu;
- kształcenie interkulturalne i wielokulturalne¹⁰.

Taki zakres edukacji kulturalnej okazuje się szerszy niż jej potoczne rozumienie, a także niż rozumienie występujące w dokumentach oświatowych. Znacznie trudniejsze jest jej prowadzenie, wymagające szerokich kompetencji nie tylko erudycyjnych oraz społecznych, ale i aksjologicznych¹¹.

Z kolei na 46. międzynarodowej konferencji edukacyjnej zorganizowanej przez UNESCO i IBE (International Beauraux of Education) w 2001 roku w Genewie zarysował się nowy horyzont edukacyjny w związku z narastającymi konfliktami i zagrożeniami wyznaczono cel: „uczyć się żyć wspólnie”. Konferencja ta odbywała się krótko po dramatycznym wydarzeniu w Nowym Jorku w dniu 11 września 2001 roku i uświadomiła ona rozmiary klęski poniesionej przez ludzi „dobrej woli” działających na rzecz pokojowej wspólnoty świata i przyjaznego współżycia¹².

Ujęcia edukacji kulturalnej funkcjonujące we współczesnej pedagogice polskiej

Według Dzierżymira Jankowskiego, jednego z teoretyków edukacji kulturalnej w Polsce i autora hasła w *Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku* (t. 1):

Edukacja kulturalna – termin ten i praktykę takiego kształcenia zrodziła potrzeba docenienia w rozważaniach o edukacji ogólnej członków społeczeństwa tych ważnych elementów, które w sytuacji postępującej utylitaryzacji edukacji często bywają niedocenione lub wręcz pomijane, ze szkodą dla integralnego rozwoju osobowości człowieka i spójności społeczeństwa narodowego, państwowego, społeczności regionalnych czy innych¹³.

¹⁰ Irena Wojnar, „Edukacja estetyczna – zmierzch czy szansa?”, w: *Estetyka sensu largo*, red. Franciszek Chmielowski (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego 1998).

¹¹ Katarzyna Olbrycht, „Kultura osobista wśród celów edukacji kulturalnej?”, w: *Edukacja kulturalna. Wybrane obszary*, red. Katarzyna Olbrycht (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2004), 27.

¹² *Idee edukacyjne*, 136.

¹³ Dzierżymir Jankowski, hasło „Edukacja kulturalna”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Tadeusz Pilch (red.), (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2003), 923.

W cytowanej *Encyklopedii*... następuje dalsze omówienie: genezy zjawiska, jakim jest edukacja kulturalna, przedstawienie jej koncepcji i praktyki, z wyróżnieniem trzech najważniejszych:

- 1) wychowania estetycznego;
- 2) edukacji humanistycznej;
- 3) wychowania do uczestnictwa w kulturze symbolicznej.

Jest również część zatytułowana: „Konieczność nowego spojrzenia”¹⁴.

Według Jankowskiego edukacja kulturalna to:

przygotowanie jednostki do aktywności kulturalnej, ale i (jak w teorii wychowania estetycznego), akcentującej nie tylko *wychowanie do sztuki*, ale też wychowanie przez sztukę; aktywizowanie wielostronnych procesów rozwoju psychicznego człowieka przez i w procesie jego aktywności kulturalnej. Idzie więc o *wychowanie do uczestnictwa w kulturze* i jednocześnie *wielostronne wychowanie* realizowane w toku tego uczestnictwa¹⁵.

Współcześnie edukacja kulturalna może być rozumiana i prowadzona na wiele sposobów:

1. Edukacja kulturalna jako bardzo ważny proces całościowy jednostki, wspierany też przez instytucje, inne osoby i grupy, oparty głównie na *autoedukacji*, polegający na bogaceniu swoich osobistych możliwości i rozwijaniu potrzeb wartościowych oraz wielostronnych kontaktów kulturalnych.
2. Edukacja kulturalna jako kategoria opisowa i jako koncepcja. Według Suchodolskiego są trzy horyzonty edukacji kulturalnej:
 - a) kształcenie osobowości na podstawie wartości; *paideia* – gr. zespół wartości, wedle którego „[...] człowiek miał kształtować swoją postawę wobec życia, siebie samego i podejmować los, który mu został wyznaczony”;
 - b) z punktu widzenia narodu i jego losów edukacja kulturalna to edukacja w tożsamości narodowej;
 - c) z punktu widzenia losów świata edukacja kulturalna jest wychowaniem w duchu ogólnoludzkiego dialogu ponad podziałami¹⁶.

Edukacja kulturalna rozumiana jako wprowadzanie człowieka w świat kultury duchowej identyfikuje edukację kulturalną z edukacją humanistyczną¹⁷. Takie ujmowanie edukacji kulturalnej (por. też *Wychowanie estetyczne młodego*

¹⁴ *Encyklopedia pedagogiczna*, t. 1, 923–930.

¹⁵ Zob. szerzej: *Edukacja kulturalna i aktywność artystyczna*, red. Dzierżymir Jankowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1996).

¹⁶ Bogdan Suchodolski, Irena Wojnar, *Kierunki i treści ogólnego kształcenia człowieka* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1990).

¹⁷ Między innymi Bogdan Suchodolski i Irena Wojnar.

*pokolenia*¹⁸) można opatrzyć mianem edukacji humanistycznej, której treść polega na rozwijaniu w człowieku jego człowieczeństwa.

Z tym rozumieniem edukacji kulturalnej w ścisłej korespondencji pozostaje jej ujmowanie jako edukacji estetycznej. To właśnie świat sztuki i aktywność artystyczna stanowią najbardziej wysublimowane dziedzictwo kultury, dziedzinę kultury symbolicznej o największym ładunku wartości i treści humanistycznych oraz płaszczyznę kształtowania silnej więzi empatycznej między ludźmi¹⁹.

Także edukacja kulturalna rozumiana jako przygotowanie jednostki do uczestnictwa w kulturze symbolicznej to podejście w znacznym stopniu uwzględniające poprzednie; w całokształcie zabiegów edukacyjnych jednak eksponuje te wartości, środki i czynności jednostki wychowywanej i jej środowiska, które służą rozwojowi jej kompetencji oraz potrzeb wielostronnej, bogatej oraz twórczej aktywności kulturalnej²⁰.

3. Edukacja kulturalna jako system działań społeczno-wychowawczych w ujęciu cytowanego już Adama Horbowskiego²¹. Podejście systemowe do edukacji kulturalnej sprowadza się do uporządkowania elementów edukacji funkcjonujących w strukturach systemu oświaty i systemu kultury. Polega ono na zwróceniu uwagi na odrębność działań edukacyjnych powiązanych z treściami kulturowymi. Komunikaty są związane bezpośrednio z dobrami kultury i wartościami kultury. Mają one na celu nie tylko przekaz informacji, ale także wywołanie przeżycia emocjonalnego u odbiorcy. Ten typ komunikatów jest komunikowaniem opartym na rozumieniu i oddziaływaniu, a występuje w działaniach instytucji kulturalno-wychowawczych²².

Istotą koncepcji systemowej edukacji kulturalnej w ujęciu Horbowskiego jest wizja człowieka innowacyjnego (postawa badawcza człowieka, dążenie do nabywania w toku kształcenia i samokształcenia wiedzy o świecie i o sobie samym, strukturalizacja wiedzy dostosowana do potrzeb jednostki, podmiotowe widzenie człowieka, orientacja prospektywna).

Podsystemy edukacji kulturalnej

W obrębie systemu edukacji kulturalnej rysują się trzy wyraźne podsystemy:

- a) alfabetyzacji kulturalnej;
- b) szkolnej edukacji kulturalnej;

¹⁸ *Wychowanie estetyczne młodego pokolenia. Polska koncepcja i doświadczenia*, red. Irena Wojnar, Wiesława Pielasińska (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1990).

¹⁹ Irena Wojnar, „Dramat edukacji – szanse i ograniczenia edukacji kulturalnej”. *Oświata i Wychowanie* 36 (1989): 38.

²⁰ Por. *Edukacja kulturalna i aktywność*, 45.

²¹ Adam Horbowski, *Edukacja kulturalna jako system działań społeczno-wychowawczych (analiza systemowa i projekcja modelowa)* (Rzeszów: Wydawnictwo „Fosze” 2000), 64.

²² Zob. schemat struktury systemu edukacji kulturalnej, tamże, 66.

c) pozaszkolnej edukacji kulturalnej²³.

Warto podkreślić, że Horbowski wśród podstawowych zagadnień związanych z edukacją kulturalną dostrzega problem: samokształcenie jako czynnik edukacji kulturalnej.

4. Edukacja kulturalna w ujęciu globalnym to uporządkowany zespół podsystemów wychowania: rodzinnego, przedszkolnego, szkolnego i pozaszkolnego.

Działają one w ramach ogólnego systemu wspomagania rozwoju osobowości. W ich kręgu mieszczą się instytucje o charakterze społecznym, związane ze sobą wspólnym celem, jakim jest stymulowanie rozwoju jednostki ludzkiej. Należą tu instytucje systemu oświatowego, instytucje systemu kultury, instytucje religijne oraz środki masowego komunikowania. W tej grupie znajdują się również zakłady pracy, gdzie dorosła jednostka urzeczywistnia wartości związane z aktywnością zawodową.

Edukacja kulturalna jest więc wspomaganiem rozwoju kulturalnego jednostki obejmującego całe życie. Przebiega ona równolegle z edukacją szkolną, uczestnictwem w kulturze symbolicznej, a następnie w nurcie indywidualnych działań edukacyjnych podejmowanych przez jednostkę w ramach realizacji własnych kompetencji edukacyjnych²⁴.

Celem edukacji kulturalnej jest też przysposobienie jednostki do różnych dziedzin życiowej aktywności, nie tylko do pracy zawodowej, lecz także do działań poznawczych będących podstawą indywidualnych kompetencji edukacyjnych²⁵.

Ważnym pojęciem jest tutaj aktywność artystyczna jako doniosły przejaw twórczości i zarazem środek rozwoju postaw oraz uzdolnień twórczych. We współczesnym rozumieniu twórczość to nie tylko działalność prowadząca do powstania trwałych produktów – dzieł, które obiektywizując w danej kulturze, stają się jej składnikiem i dorobkiem. To bowiem także wszelka działalność cechująca się oryginalnością w rozwiązywaniu różnorodnych zadań, przed jakimi staje człowiek.

Koncepcje edukacji kulturalnej

Ponadto na gruncie polskim funkcjonuje kilka koncepcji edukacji kulturalnej. Na przykład według Józefa Kargula, jednego z teoretyków edukacji kulturalnej, podobnie jak u innych autorów, edukacja ta jest ujmowana w kilku znaczeniach:

a) równoznacznie z edukacją humanistyczną (przygotowanie jednostki i społeczeństwa do tworzenia oraz realizowania świata humanistycznych wartości, będącego według Suchodolskiego, jedyną i prawdziwą ojczyzną człowieka);

²³ Tamże.

²⁴ Tamże.

²⁵ Zob. tamże, 192 (rozdział „Wartości podstawą działań edukacyjnych”).

- b) wychowanie estetyczne, rozumiane jako wykształcenie estetycznej wrażliwości i estetycznej kultury (koncepcja Stefana Szumana, ważne pojęcia i wyrażenia: udostępnianie, uprzystępnianie i upowszechnianie sztuki);
- c) wychowanie przez sztukę (sztuka stanowi swoisty środek, narzędzie kształtowania osobowości zarówno w zakresie jej kultury estetycznej, jak i we wszystkich innych zakresach ludzkich działań i doznań, „wychowanie przez sztukę całego człowieka”²⁶; sztukę traktuje się tu jako instrument, dzięki któremu człowiek przez nią kształtowany, będzie się odznaczać harmonią rozumu, uczucia i wyobraźni po to, aby twórczo działać w otaczającym go świecie);
- d) przygotowanie do uczestnictwa w kulturze (to przygotowanie odbywa się w czasie całego okresu życia ludzkiego, a nie wyłącznie w okresie szkolnym, to znaczy w wieku dziecięcym i młodzieńczym). Tak rozumiana edukacja kulturalna jako przygotowanie do uczestnictwa w kulturze wiąże się z kształtowaniem osobowościowych podstaw dla wielostronnego, i współtwórczego uczestnictwa w kulturze symbolicznej²⁷.

Zasygnalizowane wyżej jedynie hasłowo i zarysowane koncepcje edukacji kulturalnej według Karguła wynikały z przyjęcia modernistycznej perspektywy (gdzie misją społeczną jest doskonalenie człowieka). W opozycji do takiego ujęcia pozostają współczesne postmodernistyczne hasła odejścia od oświeconych ideałów i destrukcja tradycyjnych pojęć.

W dziedzinie kultury sięga się po antyelitaryzm, populizm, nastawienie na rynek. Nieudolność warsztatowa manifestowana przez niektórych twórców staje się dość powszechnie akceptowaną zasadą tworzenia (nieuchronność zacierania się między kulturą elitarną a kulturą popularną). Nie może tu być mowy o żadnych wzorach aktywności kulturalnej²⁸.

Inny przykład takich działań w obszarze edukacji kulturalnej to edukacja kulturalna jako projekt publiczny, który „jest już nie tylko udziałem podmiotów, rozpoznanych przez nas w sposób oczywisty jako publiczni organizatorzy kultury: instytucji kulturalnych, ruchów obywatelskich i przemysłów kulturowych.

²⁶ Irena Wojnar, *Perspektywy wychowawcze sztuki*, (Warszawa: Nasza Księgarnia 1966), 26.

²⁷ Zob. szerzej Dzierżymir Jankowski, „Współczesne rozumienie i znaczenie edukacji kulturalnej”, w: *Człowiek w społeczeństwie: edukacja ustawiczna i oświata dorosłych w okresie transformacji*, red. Eugenia Maria Wesołowska, Józef Półturzycki (Warszawa: Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej 1994); Józef Kargul, „Edukacja kulturalna dorosłych czy animacja kulturalna”, w: *Edukacja kulturalna w społeczeństwie obywatelskim*, red. Jan Żebrowski (Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe 1997), 67–75.

²⁸ Józef Kargul, „Czy brak szans edukacji kulturalnej?”, w: *Edukacja zorientowana na XXI wiek*, red. Janusz Gajda (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2000), 111–119.

Przede wszystkim obejmuje także aktywny udział uczestników kultury²⁹. Stawia się tu podstawową tezę, że istnieje potrzeba redefinicji edukacji kulturalnej i proponuje się pięć podstawowych strategii:

- 1) Strategie instytucjonalne to na przykład nowa muzeologia, gdzie należy i trzeba partycypować, co powoduje infantyлизację kultury, a rezultatem tych działań może być finalizacja kultury. Stąd działania edukacyjne, zdaniem Leszka Karczewskiego, mają wymiar ambiwalentny.
- 2) Strategie rynkowe – zaznacza się tu, że obecnie następuje wirtualizacja usług edukacyjnych i że istnieje dobroczynny wpływ internetowych narzędzi edukacyjnych na realne uczestnictwo w kulturze oraz edukacyjne walory na rynku sztuki. Podaje się przykład turystyki kulturowej oraz koncepcję edukacji i rozrywki (*education and entertainment*), gdzie ważną rolę odgrywają emocje i podekscytowanie (*emotions/excitement*).
- 3) Strategie animacji – proponuje się projekty twórczości zaangażowanej w zmianę społeczną jako modele edukacji dialogicznej. Podkreśla się tu rolę animatora, doceniając antropologiczną radość spotkania i współpracę międzysektorową. Istnieją zatem antropologiczne wartości spotkania zwanego edukacją kulturalną jako proces i doświadczenie.
- 4) Strategie systemowe – omawia się polskie sztuki wizualne w nauczaniu języka polskiego jako przykład takiej strategii, gdyż są realizowane przez szkoły, które mają systemowy charakter.
- 5) Strategie medialne – mówi się na przykład o koncepcji artystyczno-społecznego oddziaływania. Koncepcja ta skupia się wokół działań animatorskich o nowym profilu, stanowiąc nową koncepcję oddziaływania na odbiorcę poprzez „didżejing” jako formę przekazu kulturowego³⁰. Innym przykładem jest kino – obecnie w nasileniu występują problemy współczesnego odbioru filmu, gdyż zmieniona jest kultura uczestnictwa. W dzisiejszych czasach kino podejmuje rolę posłańca innych sztuk. Dobór filmów jest zatem najistotniejszy, jeśli mamy na myśli rozumienie świata.

Obszary edukacji kulturalnej

Próbę szerszego spojrzenia na edukację kulturalną podejmuje Krystyna Ferenz w książce *Konteksty edukacji kulturalnej. Społeczne interesy i indywidualne wybory*. Badaczka określa **wyznaczniki edukacji kulturalnej** i zalicza do nich:

- a) wspólnotę idei i ideologii;

²⁹ Agata Skórzyńska, „Ambiwalencje populizmu kulturowego”, w: *Edukacja kulturalna jako projekt publiczny?*, red. Marta Kosińska, Karolina Sikorska, Agata Skórzyńska (Poznań: Galeria Miejska Arsenal 2012), 33.

³⁰ Zob. szerzej Przemysław Strożek, „Didżejing nowoczesną formą przekazu kulturowego. Potencjał edukacyjny samplowania kultury w koncepcjach Paula D. Millera Dj Spooky’ego That Subliminal Kida”, w: *Edukacja kulturalna jako projekt publiczny*, 137.

- b) religijność współczesnego społeczeństwa;
- c) społeczny wymiar edukacji;
- d) polityczne i kulturowe uwarunkowania kształtu edukacji.

Co ważne, autorka dostrzega bardzo ważny dla edukacji kulturalnej proces, jakim jest edukacja kulturalna, w relacji do takich współczesnych kwestii, jak wielokulturowość, globalizm, dziedzictwo etc. Ważnym jest tutaj dostrzeżenie potrzeby edukacji przez treści do wartości³¹. Autorka uzasadnia, że edukacja kulturalna jest bardzo ważną kwestią społeczną i nierozpoznanym poznawczo obszarem poszukiwań badawczych pedagoga.

Odrębne ujęcie zaprezentowane zostało w książce *Edukacja kulturalna: wybrane obszary* pod redakcją Katarzyny Olbrycht³². Jest to opracowanie, które w pierwszej części porusza kwestie edukacji kulturalnej w kontekście współczesnej kultury, wprowadzając wybrane obszary edukacji kulturalnej, takie jak kultura osobista traktowana jako cel edukacji kulturalnej oraz inne ujęcia wybranych zjawisk w kontekście edukacji kulturalnej. Druga część tej pracy zawiera teksty z zakresu praktycznych poszukiwań kształtu edukacji kulturalnej³³.

Edukacja kulturalna to określenie pewnych typów działań prowadzonych w różnych placówkach oświatowych, kulturalnych i wychowawczych³⁴.

Edukację kulturalną w wymiarze podejmowanych indywidualnie działań najczęściej rozpatruje się na przykładzie oddziaływań sztuki. Sztuka jest uważana za jeden z lepszych sposobów przekazywania wartości, jakie ludzie chcą przechować i o jakich chcą sobie wzajemnie komunikować. Sama jednak obecność sztuki nie jest jeszcze faktem edukacyjnym, wymaga różnego rodzaju sytuacji i czynników pośredniczących³⁵.

W ostatnim czasie bardzo interesujące ujęcie studiów przypadków w wybranych miastach ujmuje praca *Edukacja kulturalna dorosłych. Raporty z badań międzykulturowych* pod redakcją Henryka Depty, Józefa Półturzyckiego, Hanny Solarczyk, Warszawa–Płock 2004. Praca ta jest dobrą inspiracją do zainicjowania podobnych badań wśród dzieci i młodzieży. Naprzeciw tym oczekiwaniom wychodzi podjęta ostatnio inicjatywa BMK – Bardzo Młoda Kultura, która skupia swoją uwagę na kulturze młodzieżowej w ramach szerszego długoterminowego projektu SYNAPSY. Edukacja kulturowa jest tutaj rozumiana jako „wszelkie działania, które przygotowują jednostki do aktywnego i twórczego uczestnictwa

³¹ Zob. „Wstęp”, w: Krystyna Ferenz, *Konteksty edukacji kulturalnej. Społeczne interesy i indywidualne wybory* (Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ 2003).

³² *Edukacja kulturalna: wybrane obszary*, red. Katarzyna Olbrycht (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2004).

³³ Tamże.

³⁴ Krystyna Ferenz, *Wprowadzanie dzieci w kulturę* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1993), 36.

³⁵ Irena Wojnar, „Sztuka w społeczeństwie i jej szansa wychowawcza dziś”, w: *Społeczeństwo wychowujące. Rzeczywistość i perspektywy*, red. Bogdan Suchodolski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1983), 277–291.

w kulturze”³⁶. Ten ogólnopolski program ogłoszony został jesienią 2016 roku i podjęty przez 16 wyłonionych w konkursie instytucji kultury z całej Polski, które stały się wojewódzkimi operatorami programu. Celem jest niwelowanie barier między obszarem oświaty i kultury jako ważnej i użytecznej sfery życia, zwiększenie zakresu współpracy między sektorami edukacji i kultury – nie tylko w wymiarze instytucjonalnym, ale i międzyludzkim. Nacisk położono tu na partnerskiej współpracy nauczycieli i animatorów kultury.

Wartościowe dla zagadnień edukacji kulturalnej w szkole jest także opracowanie zbiorowe pod redakcją Krzysztofa Polaka *Edukacja kulturalna w szkole*, Kraków 2004, reprezentujące różne ujęcia edukacji kulturalnej w szkole, zawierające część teoretyczną, pytania i inspiracje oraz część przestrzeni programów szkolnych, przedstawionych przez samych nauczycieli. Znaczące dla teorii edukacji kulturalnej okazują się tu: określenie szkoły jako zadania antropologicznego człowieka, prezentowane przez Krystynę Ablewicz, oraz projekt działań środowiskowych w ujęciu Wiesława Rogalskiego, akcentującego wątki prospołeczne w edukacji kulturalnej najmłodszych.

Trzeba wreszcie wspomnieć o *Standardach edukacji kulturalnej. Materiałach do konsultacji środowiskowych* pod redakcją Andrzeja Białkowskiego³⁷, ujmujących edukację kulturalną w wymiarze rozwojowym z podziałem na: przedszkole, I etap kształcenia – kształcenie zintegrowane (klasy I–III), II etap nauczania (klasy IV–VI), III etap nauczania (gimnazjum, liceum ogólnokształcące, liceum profilowane, technikum). Przewidziano następujące jej standardy: edukacji muzycznej, edukacji filmowej i teatralnej, edukacji wizualnej.

Nowe wyzwania edukacji kulturalnej spowodowane przemianami i zagrożeniami współczesnej cywilizacji

Trzeba wreszcie wskazać, choć skrótowo, nowe wyzwania edukacji kulturalnej spowodowane przemianami i zagrożeniami współczesnej cywilizacji, jakimi są:

- 1) Kultura popularna, w tym sztuka, przez swoją powszechną dostępność stwarza płaszczyznę do wyrównywania poziomów, niwelowania różnic i znoszenia barier. Szczególną rolę odgrywają tu medialne kontakty odbiorcy z kulturą popularną.
- 2) Społeczeństwa i ich kultura ulegają stałym przemianom i rozwojowi. Rozwój jest uwarunkowany przemianami technicznymi, a nawet społeczno-politycznymi. Rozwój mass mediów i hipermediów, a zwłaszcza

³⁶ Marek Krajewski, *Raport z realizacji programu Bardzo Młoda Kultura w roku 2016* (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, ISSUU 2016), 3.

³⁷ *Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, red. Andrzej Białkowski (Warszawa: Fundacja Polskiej Rady Muzycznej, 2008), w ramach realizacji projektu „Tworzenie i wdrażanie standardów edukacji kulturalnej w Polsce” (umowa 12835/08/FPK/DS). Projekt dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Fundacja Polskiej Rady Muzycznej.

narastające przeciwstawne zjawiska: globalizacja – personalizacja (lub indywidualizacja) muszą powodować rewizję zajmowanego niemalże powszechnie „krytykanckiego” i lekceważącego stosunku do kultury popularnej. Występuje też personalizacja albo indywidualizacja odbioru, na przykład nagrywanie programów na własny użytek.

Nie wolno lekceważyć kultury popularnej i nie wydaje się w pełni uzasadnione dzielenie kultury, a w tym sztuki, na elitarną – wyższą i popularną – niższą.

Raporty i inne inicjatywy wokół edukacji kulturalnej i edukacji kulturowej

Po 1989 roku można mówić o swoistej wiośnie ruchów i inicjatyw kulturalnych. Między innymi w 2009 roku na Kongres Kultury Polskiej przygotowane zostało opracowanie Barbary Fatygi przy współpracy Jacka Nowińskiego, Tomasza Kułłowicza *Jakiej edukacji kulturalnej potrzebują Polacy?* Główne pytanie raportu: „Jakiej kultury potrzebują Polacy i czy edukacja kulturalna im ją zapewnia?” przekracza kompetencje pedagogów, ale i wspomniany raport nie wnosi wiele do podjętego wątku głównego artykułu, a ukazane w raporcie zjawiska mają charakter impresywny i niekonkretny.

Edukacja kulturowa w kontekście studiów kulturowych

W obszarze edukacji kulturowej, na gruncie studiów kulturowych uwagę zwraca użycie wyrażenia „edukacja kulturowa” w trzech głównych zakresach znaczeniowych: jako edukacja artystyczna; jako edukacja międzykulturowa, gdzie nacisk kładzie się na relacje międzykulturowe; jako interpretacja kultury.

Już od wielu lat Małopolski Instytut Kultury w Krakowie (dalej: MIK) wydaje opracowania i prowadzi działalność w zakresie edukacji kulturalnej i edukacji kulturowej. Na przykład w 2013 roku MIK rozpoczął wydawanie raportów i opracowań na temat edukacji/animacji kulturalnej w Polsce/Małopolsce, gdzie wymiennie stosuje się obydwa wyrażenia: edukacja kulturalna lub edukacja kulturowa.

Podjęte przez MIK badania polegające na analizie wniosków składanych w ramach wskazanego Programu Ministra Kultury i Dziedzictwa Kulturowego na temat edukacji kulturalnej pozwoliły sformułować kilka podstawowych tez:

- Projekty edukacyjne i animacyjne realizowane są przede wszystkim w tych regionach Polski, w których występują duże aglomeracje miejskie. Zagrożenie, jakie się z tym zjawiskiem wiąże, to pogłębianie istniejących w Polsce zróżnicowań społecznych i nierówności przez programy dotacyjne (co piąty wniosek został złożony w Warszawie, a niemal co czwarty – w innej

- miejskiej aglomeracji. Jedynie 8% wnioskodawców ma siedzibę na wsi, a 6% w najmniejszych miasteczkach (poniżej 10 tysięcy mieszkańców)³⁸.
- Animację i edukację kulturową w Polsce cechuje niski stopień profesjonalizacji. W 3/4 szczegółowo analizowanych wniosków projektowych wśród wykonawców znaleźli się między innymi artyści i artystki, co oznacza zarówno, że edukacja kulturowa i animacja są utożsamiane przede wszystkim ze sferą sztuki (a więc definiowane bardzo wąsko i stereotypowo – jako część praktyk artystycznych, a nie jako osobna sfera działań), jak i to, że nie zajmują się nią osoby wyspecjalizowane w tego typu aktywności. Ważne, aby dokumentować te materiały z prowadzonych projektów, szczególnie chodzi o prezentowanie ich wizualnej dokumentacji.
 - Wnioski składane w programie to przede wszystkim aplikacje o dotowanie mało kosztownych projektów, co zdaniem autorów raportu świadczy o obecności prezentystycznego i minimalistycznego myślenia o możliwościach, jakie stwarza edukacja kulturowa. Prawidłowość ta wskazuje również, że w Polsce realizuje się głównie krótkoterminowe i jednorazowe działania tego rodzaju.
 - Analiza wniosków pokazuje, że wśród wnioskodawców nie ma takich kategorii podmiotów, które w swojej aktywności edukacyjnej opierałyby się wyłącznie na własnych zasobach³⁹.
 - Do najważniejszych problemów należą: słaba oferta kulturalna w regionie oraz brak zainteresowania kulturą i sztuką, brak wystarczającej wiedzy i kompetencji, by kontakt z nią był pełnowartościowy. Oznacza to, że edukacja i animacja kulturowa są przez wnioskodawców rozumiane dosyć wąsko – jako przede wszystkim środki edukowania do kultury, a nie poprzez kulturę. Druga najczęściej pojawiająca się kategoria problemów to deficyty kapitału społecznego, słabe więzi społeczne, negatywny charakter międzyludzkich relacji, a w dalszej kolejności nierówności społeczne. W raporcie pojawiają się ambiwalencje w stosunku do kultury i jej miejsca w życiu społecznym⁴⁰.
 - Podstawową formą realizacji projektów edukacyjnych i animacyjnych są warsztaty (głównie sztuka). Natomiast nieinteresujący się sztuką odwiedzają galerie, biura wystaw, muzea sztuki i biblioteki. Nasuwa się pytanie, czy to jest wzięcie na barki zadań szkół i instytucji edukacyjnych, czy tak zwany *audience development*.
 - W realizowanych projektach dominują tradycyjne modele myślenia i pracy, a innowacje są obecne śladowo. Dwukrotnie częściej niż nowe

³⁸ Raport z pierwszego etapu badań w ramach projektu: *Animacja/edukacja. Możliwości i ograniczenia edukacji i animacji kulturowej w Polsce*, red. Marek Krajewski, Filip Schmidt (Kraków: Małopolski Instytut Kultury 2013), 17.

³⁹ Tamże, 24.

⁴⁰ Tamże, 27.

wykorzystywane są stare media. Wśród wnioskodawców nieznacznie dominuje taki sposób myślenia o warsztatach, w którym jawią się one jako oparte na hierarchicznej relacji między prowadzącymi i uczestnikami. Rządziej warsztaty traktuje się jako okazję do samodzielnego odkrywania rzeczy nowych, eksperymentowania, samokształcenia czy autoedukacji. W tradycyjnym sposobie myślenia o animacji i edukacji kulturowej miarą ich skuteczności jest masowość⁴¹.

- Animacja i edukacja kulturowa to domena działań jednorazowych i akcyjnych. Dominują warsztaty oraz wydarzenia o charakterze rywalizacyjnym (konkursy i festiwale) lub promocyjnym (akcje społeczne w przestrzeni publicznej). W o wiele mniejszym zakresie proponuje się pracę środowiskową, o charakterze zindywidualizowanym i niezinstytucjonalizowanym. Istnieje zatem obawa, że wnioskodawcy szukają raczej odbiorców przystających do projektu niż metod pracy przystających do potrzeb życia społecznego⁴².

Co jest niepokojące, to fakt, że brak systematycznych form prezentowania kultury. Tak zwana kultura eventu to spektakularne, choć jednorazowe działania przyciągające masową publiczność, ale też zastępujące organiczne, systematyczne formy prezentowania kultury.

Powyższe tezy dotyczą jedynie pierwszego etapu projektu badawczego *Animacja/edukacja*. Możliwości i ograniczenia edukacji i animacji kulturowej w Polsce nie mogą zostać potraktowane jako wyczerpująca charakterystyka stanu animacji i edukacji kulturalnej w Polsce. Pozwalają jednak sformułować dalsze pytania, na które odpowiedzi trzeba poszukiwać w trakcie dalszych badań. Niepokoi jednak wprowadzenie do raportu języka żargonowego w postaci: Czy projekty animacyjne i edukacyjne powinny być kierowane do „normalsów”? Zwraca też uwagę za małą ilość działań w zakresie edukacji kulturalnej skierowanych do ludzi starszych, a przecież taka jest polska rzeczywistość.

Wnioski końcowe

Podsumowując, trzeba stwierdzić, że edukację kulturalną i edukację kulturową cechuje wielość języków, co utrudnia rozumienie poszczególnych kontekstów, użycia tych wyrażen.

Trudno mówić o spójności podejść edukacji kulturalnej w ujęciu nauk pedagogicznych a edukacji kulturowej w ujęciu kulturoznawców, etnografów i innych specjalistów spoza pedagogicznego obszaru.

⁴¹ Tamże, 30.

⁴² Tamże, 31.

Edukacja kulturalna traktowana jako dopełnienie wykształcenia, którego podstawą jest alfabetyzacja kulturalna i wnikanie w dobra kultury, to ujęcie pedagogiki kultury i edukacji kulturalnej na gruncie pedagogiki. Tak zwana projektywność czy doraźność podejmowanych działań w obszarze edukacji kulturalnej czy kulturowej nie służy budowaniu relacji międzyosobowych.

Wypada wyrazić przekonanie, że wypracowanie spójnego stanowiska w tym zakresie byłoby z korzyścią zarówno dla edukacji kulturalnej, jak i edukacji kulturowej, pod warunkiem że dorobek edukacji kulturalnej z obszaru pedagogiki kultury będzie rozwijany w interdyscyplinarnych badaniach, uwzględniających również edukację międzykulturową i edukację artystyczną.

W świetle przedstawionych refleksji trzeba stwierdzić, że słabość edukacji kulturalnej i edukacji kulturowej wynika z niespójności działań różnych podmiotów chcących się zajmować tymi obszarami oddziaływań edukacyjno-wychowawczo-kształcących. Istnieje pilna potrzeba zsynchronizowania działań edukatorów z wynikami badań pedagogicznych, szczególnie w zakresie potrzeby alfabetyzacji kulturalnej najmłodszych, podjęcia systematycznych działań edukacyjnych, połączonych z budowaniem relacji osobowych, gdyż tylko w wyniku spotkania człowieka z drugim człowiekiem możemy próbować kształtować osobowość jednostki. W silnie zindywidualizowanym społeczeństwie należałoby krzycić w szkolnej edukacji kulturalnej postawy prospołeczne, odpowiedzialne za siebie i powierzony świat, a potem na poziomie tak zwanej bardzo młodej kultury je pielęgnować i rozwijać, aby w starzejącym się społeczeństwie częściej można było liczyć na empatię i zrozumienie ze strony drugiego człowieka.

Streszczenie: Edukacja kulturalna i edukacja kulturowa to dwa często wymiennie stosowane w praktyce i teorii pedagogicznej wyrażenia. Jednocześnie takie ich użycie powoduje często liczne nieporozumienia w związku z ich różnym znaczeniem i występowaniem w odmiennych kontekstach, często nie tylko z obszaru pedagogiki, ale i obszaru studiów kulturowych. W świetle powyższego podjęta zostanie próba ujęcia tego zagadnienia z szerszej perspektywy, po 1989 roku, prezentująca różne ujęcia i interpretacje przypisywane edukacji kulturalnej obejmującej czas transformacji w Polsce aż do ostatnich raportów na temat edukacji kulturalnej (Raport Fatygi, 2009) i edukacji kulturowej w Polsce, uwzględniających zarówno możliwości, jak i ograniczenia takiej edukacji (Raporty MIK, 2016). Przedstawiona analiza pozwoli na sformułowanie podstawowych wniosków wynikających z takiego stanu rzeczy.

Słowa kluczowe: edukacja kulturalna, edukacja kulturowa, pedagogika kultury, edukacja kulturalna/kulturowa w Polsce, raporty na temat edukacji kulturalnej/kulturowej w Polsce, interpretacja kultury, edukacja do sztuki, edukacja przez sztukę.

Bibliografia

- Animacja/edukacja. Możliwości i ograniczenia edukacji i animacji kulturowej w Polsce*, red. Marek Krajewski, Filip Schmidt. Kraków: Małopolski Instytut Kultury, 2013.
- Cichoń, Władysław. *Wartości, człowiek, wychowanie: zarys problematyki aksjologiczno-wychowawczej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996.
- Dilthey, Wilhelm. „Właściwości nauk humanistycznych”. W: Gajda, Janusz. *Pedagogika kultury w zarysie*, 219–234. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2006.
- Edukacja kulturalna a egzystencja człowieka*, red. Bogdan Suchodolski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- Edukacja kulturalna dorosłych. Raporty z badań międzykulturowych*, red. Henryk Depta, Józef Półturzycki, Hanna Solarczyk. Warszawa: UW; Płock: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji, 2004.
- Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, red. Bogdan Idzikowski, Elżbieta Narkiewicz-Niedbalec. Zielona Góra: Wydawnictwo Regionalne Centrum Animacji Kultury, 2000.
- Edukacja kulturalna i aktywność artystyczna*, red. Dzierżymir Jankowski. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1996.
- Edukacja kulturalna jako projekt publiczny?*, red. Marta Kosińska, Karolina Sikorska, Agata Skórzyńska. Poznań: Galeria Miejska Arsenał, 2012.
- Edukacja kulturalna w szkole*, red. Krzysztof Polak. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004.
- Edukacja kulturalna: wybrane obszary*, red. Katarzyna Olbrycht. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2004.
- Ferenz, Krystyna. *Konteksty edukacji kulturalnej. Społeczne interesy i indywidualne wybory*. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ, 2003.
- Ferenz, Krystyna. *Wprowadzanie dzieci w kulturę*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1993.
- Gajda, Janusz. „Pedagogika kultury – optymalną szansą ratowania zagrożonych wartości humanistycznych”. W: *Pedagogika kultury a edukacja kulturalna. Rozwój historyczny, aktualność, perspektywy. Materiały z I Ogólnopolskiej Konferencji „O powrót do pedagogiki kultury”*, red. Janusz Gajda. Lublin: UMCS; Dęblin WSOSP, 1996.
- Gajda, Janusz. „Pedagogika kultury perspektywą rozwoju edukacji kulturalnej na XXI wiek”. W: *Edukacja kulturalna dzieci i młodzieży*, red. Bogdan Idzikowski, Elżbieta Narkiewicz-Niedbalec. Zielona Góra: Wydawnictwo Regionalne Centrum Animacji Kultury; Centrum Animacji Kultury w Warszawie, 2000.
- Gajda, Janusz. *Pedagogika kultury w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2006.
- Hessen, Sergiusz. *O sprzecznościach i jedności wychowania: zagadnienia pedagogiki personalistycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 1997.
- Horbowski, Adam. *Edukacja kulturalna jako system działań społeczno-wychowawczych (analiza systemowa i projekcja modelowa)*. Rzeszów: Wydawnictwo „Fosze”, 2000.
- Horbowski, Adam. *Kultura w edukacji*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004.
- Humanistyczno-antropologiczna ewolucja pedagogiki kultury. Konsekwencje dla teorii i praktyki*, red. Janusz Gajda. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2009.
- Idee edukacyjne na rozdrożach XX wieku*, red. Irena Wojnar, Agnieszka Piejka, Mariusz Samoraj. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2008.
- Jankowski, Dzierżymir. „Edukacja kulturalna”. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, red. Tadeusz Pilch, 923–930. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2003.

- Jankowski, Dzierżymir. „Współczesne rozumienie i znaczenie edukacji kulturalnej”. W: *Człowiek w społeczeństwie: edukacja ustawiczna i oświata dorosłych w okresie transformacji*, red. Eugenia Anna Wesołowska, Józef Półturzycki, 89–93. Warszawa: Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, 1994.
- Kargul, Józef. „Czy brak szans edukacji kulturalnej?”. W: *Edukacja zorientowana na XXI wiek*, red. Janusz Gajda, 111–119. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.
- Kargul, Józef. „Edukacja kulturalna dorosłych czy animacja kulturalna”. W: *Edukacja kulturalna w społeczeństwie obywatelskim*, red. Jan Żebrowski, 67–75. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1997.
- Krajewski, Marek. *Raport z realizacji programu Bardzo Młoda Kultura w roku 2016*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, ISSUU, 2016, https://issuu.com/bardzomodakultura/docs/raport_bmk_2016 (dostęp: 22.04.2007).
- Kultura, wartości, kształcenie*, red. Dariusz Kubinowski. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004.
- Kultura współczesna a wychowanie człowieka*, red. Dariusz Kubinowski. Lublin: Oficyna Wydawnicza Verba, 2006.
- Nawroczyński, Bogdan. *Życie duchowe. Zarys filozofii kultury*. Kraków: Księgarnia Wydawnicza F. Pieczętkowski i Ska, 1947.
- Notre Diversité créatrice, Rapport de la Commission Mondiale de la culture et du développement*, red. Xavier Perez de Cuellar. Paris: UNESCO, 1996.
- O nowy humanizm w edukacji*, red. Janusz Gajda. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2000.
- Olbrycht, Katarzyna. „Kultura osobista wśród celów edukacji kulturalnej?”. W: *Edukacja kulturalna. Wybrane obszary*, red. Katarzyna Olbrycht. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2004.
- Pedagogika kultury a edukacja kulturalna. Rozwój historyczny, aktualność, perspektywy*, red. Janusz Gajda. Lublin: UMCS; Dęblin: WSOSP, 1996.
- Pedagogika kultury. Historyczne osiągnięcia, współczesne kontrowersje wokół edukacji kulturalnej, perspektywy rozwoju*, red. Janusz Gajda. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998.
- Pedagogika kultury – wychowanie do wyboru wartości*, red. Bogusław Żurkowski. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2003.
- Skórzyńska, Agata. „Ambiwalencje populizmu kulturowego”, w: *Edukacja kulturalna jako projekt publiczny?*, red. Marta Kosińska, Karolina Sikorska, Agata Skórzyńska (Poznań: Galeria Miejska Arsenal 2012), 33.
- Spółczesność wychowująca. Rzeczywistość i perspektywy*, red. Bogdan Suchodolski. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- Standardy edukacji kulturalnej. Materiały do konsultacji środowiskowych*, red. Andrzej Białkowski, w ramach realizacji projektu „Tworzenie i wdrażanie standardów edukacji kulturalnej w Polsce”. Warszawa: Fundacja Polskiej Rady Muzycznej, 2008.
- Strożek, Przemysław. „Didżejng nowoczesną formą przekazu kulturowego. Potencjał edukacyjny samplowania kultury w koncepcjach Paula D. Millera Dj Spooky’ego That Subliminal Kida”. W: *Edukacja kulturalna jako projekt publiczny?*, red. Marta Kosińska, Karolina Sikorska, Agata Skórzyńska. Poznań: Galeria Miejska Arsenal, 2012.
- Suchodolski, Bogdan, Irena Wojnar. *Kierunki i treści ogólnego kształcenia człowieka*. Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.
- Torowska, Joanna. „Edukacja kulturalna jako przedmiot studiów magisterskich uniwersyteckich (uwagi na marginesie debaty z dn. 13 czerwca 2005 r. w Ludowym Towarzystwie

- Naukowo-Kulturalnym, Oddział w Krakowie)”. *Roczniki Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego, Oddział w Krakowie*, 7 (2006).
- Torowska, Joanna. „Uwagi na marginesie *Raportu o problemach edukacji kulturalnej w Polsce*, red. B. Fatyga et al. (2009)”, fragment niepublikowanego tekstu, opracowanego w 2009 r. na prośbę prof. Dariusza Kubinowskiego, celem przesłania do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego po opublikowanym na Kongresie *Raporcie*.
- Wojnar, Irena. „Dramat edukacji – szanse i ograniczenia edukacji kulturalnej”. *Oświata i Wychowanie* 36 (1989): 38.
- Wojnar, Irena. „Edukacja estetyczna – zmierzch czy szansa?”. W: *Estetyka sensu largo*, red. Franciszek Chmielowski. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1998.
- Wojnar, Irena. *Perspektywy wychowawcze sztuki*. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1966.
- Wychowanie estetyczne młodego pokolenia. Polska koncepcja i doświadczenia*, red. Irena Wojnar, Wiesława Pielasińska. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1990.